

agricultural labour appeared. Introduction of tips of all possible types and also of coulter should be considered as the most important achievement. Improvement of tools for tillage led also to innovations in tools for harvesting and processing of crop. As a result, there appeared sickles which in fact did not yield to the modern ones by their forms and proportions, and sickles-scythes, also common became hand-driving rotary millstones.

The next stage, the third quarter of the 1st millennium (the period of Penkivska, Prazhska, and Kolochynska cultures) is marked by both a general decay of material culture as a whole, and by the decay of a set of agricultural tools in particular. In the last stage (the end of the 1st millennium) the development of agricultural complex was completed. Since when all existing at the end of the 1st millennium agricultural tools were introduced, little changes were made in fact only to the construction of tools for crop processing.

Consequently, having finally developed at the end of the 1st millennium, a set of tools for agricultural labour later had become the base of agriculture of Kyiv Rus.

Г.А. Козубовський

ПРАЗЬКІ ГРОШІ XIV—XV ст. З АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Розглядаються можливості датування українських старожитностей XIV—XV ст. за знахідками празьких грошів і звертається увага на регіональні особливості їхнього обігу.

Ключові слова: Україна, XIV—XV ст., празькі гроші, обіг, датування.

Останнім часом значно зріс інтерес до українських старожитностей XIV—XVII ст. Відчутно поповнилася джерельна база, розпочалося систематичне вивчення окремих категорій знахідок XIV—XV ст. Але лише деякі з них датуються відносно точно. Для багатьох дослідників окремі монети та скарби лишаються надійним джерелом та певним репером у датуванні археологічних пам'яток і речових знахідок.

Наймасовішою датованою категорією нумізматичних знахідок XIV—XV ст. є празькі гроші. Їх зафіксовано в усіх основних складових археологічних пам'яток: житлах, ремісничих, господарських і монументальних спорудах, похованнях. Чеські монети знаходять в малопотужних і часто невиразних шарах українських міст і поселень, що допомагає виділяти такі шари в умовах обмеженої кількості археологічного матеріалу. Празькі гроші використовують як опорний елемент у побудові хронологічних схем української кераміки XIV—XV ст. та інших речей (Беляєва 1979, с. 38; Івакін 1996, с. 119—120, 145—146; Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 13—14; Чміль, Оногда 2008, с. 112).

Празькі гроші — срібні грошові одиниці нового зразка і гатунку, карбовані з незначни-

ми перервами в 1300—1547 рр., стали ознакою економічного розвитку європейських країн на кілька століть. На аверсі вони мали зображення чеської корони і подвійний круговий напис «WENCEZLAVS SECVNDVS» на внутрішньому колі та «DIE GRATIA REX BOEMIE» — на зовнішньому. На реверсі був зображений чеський лев і круговий напис «GROSSI PRAGENSES».

Протягом всього періоду карбування празькі гроші зберігали однаковий вигляд, змінювалися лише імена королів: Вацлав II (1300—1305), Ян I Люксембурзький (1310—1346), Карл I (1346—1378), Вацлав IV (1378—1419), Георгій Подебрад (1458—1471), Владислав II (1471—1516), Людовік II (1516—1526), Фердинанд I (1526—1564), а також дрібні деталі, якість та вага монет.

Празькі гроші розповсюджені на території Чехії, Південної та Східної Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Білорусі, Литви, Молдови, Росії, України, вони відомі в Румунії, Швейцарії, Італії, Нідерландах, Скандинавії, на Кіпрі та у Вірменії. Але хронологія, шляхи надходження та особливості використання цієї «валюти Центральної Європи» доби Середньовіччя в різних регіонах мали свої особливості (Соболева 1969).

В історіографії не існує одностайної думки щодо шляхів надходження та хронології обігу празьких грошів на території України. До-

слідники датують їхню появу тут з різницею до ста років: від початку XIV до початку XV ст. Хронологія пов'язується з головними шляхами надходження чеського срібла: південно-західним (через південно-східну Польщу і Червону Русь), північно-східним (через Чернігівську землю) і північно-західним (через Литву) (Gumowski 1921, s. 79; Сиверс 1922, с. 6; Рябцевич 1965, с. 126—127; Соболева 1967, с. 54; Котляр 1971, с. 20, 69; Бектинеев 1988).

Кожна з наведених точок зору справедлива, але для певного періоду в межах XIV—XV ст. і для окремого регіону на території України. Обіг празьких грошів на українських землях Галицько-Волинського князівства, Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Польського і Угорського королівств, окремих князівств Русі-України підпорядковувався власним законам, що відповідним чином відбилося на археологічних знахідках та складі скарбів.

Вважається, що характерною ознакою політичного і економічного статусу українських земель у XIV ст. був компроміс між Золотою Ордою, Великим князівством Литовським і Польським королівством за володіння українськими територіями. Таке явище, назване пізніше кондомініумом, характеризується низкою рис, серед яких найголовнішими були верховне право на володіння певними територіями і сплата (отримання) традиційної ординської данини «виходу». Кондомініантний статус у трьох найбільших землях України-Русі — Волинській, Галицькій та Київській — фіксується від 1325 р., а 1351 р., ймовірно, поширюється на Поділля (Грушевський 1993, с. 82—87, 312; Русина 1998, с. 59—61; Шабульдо 2006, с. 7, 16). За відсутності власних копалень дорогоцінних металів

чеське срібло, безумовно, слугувало найважливішим елементом міждержавних стосунків, що мало значний вплив на динаміку монетного обігу в українських землях.

У датуванні українських старожитностей за знахідками празьких грошів виділяються дві основні складові: визначення хронології випуску самих монет і фіксація можливого часу потрапляння до певного археологічного комплексу. В одних випадках нижня можлива межа надходження празького гроша до пам'ятки приблизно співпадає з часом карбування монети, в інших — ці два моменти розділяє багато десятиліть.

До 1533 р. празькі гроші не містять дат, і основними хронологічними ознаками на монетах, в межах правління того чи іншого короля, постають деталі корони і лева, розділові знаки між словами легенди, форма та розміри літер, вага і проба монет. Багато дослідників звертають увагу на пріоритет саме метрологічних показників, вважаючи їх об'єктивними критеріями в датуванні випусків празьких грошів (Castelin 1960, s. 158—159; Piniński 1970; Pinta 1971; Pánek 1973, s. 38, 43; Pinta, Kovanic 2000, s. 142—150; Smilgevičius 2001, s. 139—142) (табл. 1).

Короткий період карбування високоякісних празьких грошів Вацлава II (1300—1305) позначився двома хронологічними типами монет: старшим, з так зв. «малим» (приземкуватим) зображенням лева, і молодшим — з «високим» левом (Hána 2003, s. 2). Точна дата зміни одного типу на інший не визначена, але для українських знахідок це не важливо, оскільки абсолютна більшість празьких грошів цього короля потрапила в Україну вже в наступні десятиліття разом з монетами наступників Вацлава II.

Таблиця 1. Орієнтовні метричні показники карбування празьких грошів (складена за: Castelin 1960; Pinta, Kovanic 2000; Smilgevičius 2000)

Роки карбування		Вага (г)	Проба
Вацлав II	1300—1305	3,77—3,86	930
Ян I Люксембурзький	1311—1327	3,64—3,76	907—918
	1327—1340	3,50—3,72	880—904
	1340—1346	3,53—3,55	868—880
	1346—1355	3,50	848 (843—936)
Карл IV	1350—1358	3,37	865 (844—870)
	1358—1370	3,25	863 (837—865)
	1370—1378	2,94	763 (643—767)
	1378—1386	2,90	820
Вацлав IV	1405—1407	2,66	666
	1407—1419	2,70	610 (620—665)

Гроші Яна I Люксембурзького різняться за якістю металу, вагою, зображеннями корони і лева, формою літер і розділових знаків. У карбуванні цих монет виділяють три періоди: 1311—1327 рр., 1327—1340 рр. і 1340—1346 рр. (Castelin 1960; Pánek 1973). Але вважається, що близько 63 % їх випущено в перші сім років карбування (1311—1327 рр.). Високоякісні гроші Вацлава II слугували основним монетарним металом для виробництва монет його наступником. Близько половини монет Яна I Люксембурзького карбовано зі срібла грошів Вацлава II, які вилучали з обігу і переплавляли (Castelin 1960, s. 164—166).

Значну частину грошів першої половини XIV ст. обрізано; здебільше зрізано по колу зовнішню легенду аверса, легенду реверса і частину лева. Втрачається зв'язок з початковою вагою, а опробування, яке традиційно здійснювалось і здійснюється для музейних надходжень, часто дає неточні цифри. В таких випадках певну допомогу може надати застосування методів точних наук, зокрема спектрального аналізу, який дозволяє встановити відносно точні показники вмісту срібла і датувати пошкоджені й стерті монети. Так, за вмістом срібла один з обрізаних грошів, зафіксованих на поселенні біля с. Пульний Мукарів Хмельницької обл. (інформація О. Погорільця), може датуватися 1311—1327 рр. (табл. 2).

Аналізи 1, 3 виконані в Науково-дослідному реставраційному центрі України (25.03—20.05.2005 р.); 2, 4, 5 — в Інституті геохімії і фізики мінералів НАНУ (№ 64 від 26.II.1988 р.).

У визначенні празьких грошів Карла I (1346—1378) абсолютна більшість дослідників користується класифікаціями та хронологією, розробленими чеськими дослідниками С. Веселим і В. Пінтою (Vesely 1968; Pinta 1971). Незважаючи на розбіжності в датуванні окремих

типів грошів цього короля, обидва дослідники скористалися дуже подібними критеріями в типології оформлення монет. Хронологічними ознаками постають форма і деталі зображення лева і корони, розділові знаки між словами, вага і якість монет.

С. Веселий розділив тривале карбування грошів Карла I на вісім груп (дві відносяться до одного хронологічного періоду): 1346—1349 рр., 1349—1350 рр., 1350 р., 1350—1354 рр., 1354—1356 рр., 1356—1374 рр., 1356—1374 рр., 1374 р. і 1374—1378 рр. Визначальні зміни у співвідношенні двох основних монетарних металів — золота і срібла та, відповідно, дуката і гроша — дослідник відносить до 1356 і 1374 рр. Знецінення срібла позначилося на якості і вазі монет. Перші групи, карбовані до 1356 р., мають вагу, наближену до 3,5 г, решта — меншу за 3,0 г. В українських знахідках празькі гроші Карла I здебільше не відповідають своїм метричним показникам — вони втратили значну частину ваги в процесі обігу або обрізані.

С. Веселий також звернув увагу на значні коливання у пробі металу в межах однієї хронологічної групи. Наприклад, у однієї з груп показники проби коливаються від 796 до 916, причому дві половинки однієї монети показують різну пробу — 912 і 860 (Vesely 1968, s. 131). Таке явище фіксується і на українському матеріалі серед монет і Карла I, і його наступника. Приміром, дві половинки одного розламаного гроша Вацлава IV з київського скарбу 1985 р. мають 800 і 700 пробу (фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, № 5527/242—243), а деякі монети Вацлава IV останніх груп карбування показують пробу на 200 вищу за монети Карла I (відповідно 800 і 600), що не відповідає метрологічним параметрам цих монет. Це може пояснюватися якістю і традиціями опробування, а також змінами в зовнішньо-

Таблиця 2. Результати рентгеноспектрального флуоресцентного аналізу празьких грошів з с. Пульний Мукарів (1) та Києва (2—5)

№	Вага (г), король, тип, варіант	Ag	Fe	Ni	Cu	Zn	Au	Pb	Bi	Sn	Sb	As
1	2,041, Ян I	94,95	1,14	0,76	1,52	0,00	0,00	1,60	0,03			
2	2,620, Карл I, Vesely, 5-8	86,00		0,01	11,00	~0,01	0,12	2,50	0,2	0,001	0,015	0,025
3	2,550, Вацлав IV Vesely, III	77,10	0,51	0,83	19,45	0,06	0,00	1,76	0,29			
4	1,800, Вацлав IV Vesely, II?	87,00		0,01	11,00	~0,01	0,09	1,20	0,40	~0,01	0,04	0,012
5	1,950, Вацлав IV Vesely, III 1	81,00		0,006	12,00	~0,01	0,06	6,00	0,50	0,001	0,15	0,012

му шарі монети через тривалий вплив зовнішнього середовища. Проте навіть методи точних наук дають різні показники якості, що обумовлено, певно, різними методиками вимірювання, різною апаратурою та інтерпретацією отриманих результатів (Hána 2003, s. 93—107).

Інший дослідник, В. Пінта, розділяє карбування Карла I на п'ять типологічно-хронологічних груп: 1346—1348 рр., 1348—1355 рр., 1350—1358 рр., 1358—1370 рр. і 1370—1378 рр. Суттєвою різницею в порівнянні з типологією його попередника слугують метричні показники монет. Так, зменшення ваги грошів до нижче за 3,0 г В. Пінта відносить до 1370—1378 рр. Варіант I, датований ним 1346—1348 рр., співпадає з I і II варіантами С. Веселого — 1346—1349 і 1349—1350 рр. За формою лева, корони і розділовими знаками ці гроші дуже подібні до останніх монет Яна I Люксембурзького. Навіть у дуже стертих і обрізаних монет часто фіксуються основні характерні елементи в зображенні лева. Верхній ряд його гриви непропорційно маленький на тлі пізніших монет з рівними, досить товстими, рядами гриви. Привертають увагу велике кругле вуха у лева та акуратні літери в легендах.

Виділення знахідок монет перших груп карбування Карла I надзвичайно важливе для вивчення пам'яток грошового обігу Галицько-Волинської Русі до її захоплення Казимиром III у 1349 р. і датування археологічних комплексів. Так, віднесення останніх скарбів зі Львова (Рожко 2004, с. 636) та Калуша (Крижанівський 2007, с. 131) до 1346—1348 рр. або 1349 р. для дослідників Галицько-Волинської держави та українських археологів постає надзвичайно інформативним джерелом.

Важливою хронологічною ознакою на монетах Карла I є перлина на центральній лінії корони та голова лева, які в абсолютній більшості варіантів останнього періоду карбування заходять за обвідне коло. Безумовно, визначення однієї або кількох таких деталей не дає гарантованого датування, адже у встановленні хронології випусків необхідне комплексне співвідношення ознак (Pinta 1971, s. 73). Проте напрацювання чеських дослідників і використання точних методів, зокрема спектрального аналізу, допомагають датувати стерті монети в Україні (табл. 2; див.: Івакін, Козубовський 1993, с. 110—112).

Досить значну кількість публікацій присвячено типології і хронології празьких грошів Вацлава IV (1378—1419). Створити якісну і обґрунтовану типологію і періодизацію карбування монет цього короля вдалося С. Веселому при дослідженні двох скарбів: з Ярошова над Не-

жаркою і Черновиц біля Табора (Vesely 1964). Робота не втратила досі значення, і нею користується більшість дослідників при описі та датуванні празьких грошів Вацлава IV. Дослідник розділив його карбування на три великі групи з 19 варіантами. Головними критеріями у визначенні типу і варіанту слугували ті само ознаки, що і для монет його попередників: зображення корони і лева та розділові знаки між словами. Вирішального значення набувають форма написання літер N та S і висота літер у внутрішній легенді аверса. До I групи, карбованої, ймовірно, до 1384 р., С. Веселий відносить монети з акуратно виконаним зображенням корони і лева, подібних до представлених на монетах Карла I. Висота літер внутрішньої легенди аверса 2,5—2,0 мм. Перехід від I до II групи пов'язується зі змінами у карбуванні монет у 1384 р. Період 1384—1405 рр. характеризується виготовленням грошів з «вузькою» літерою S внутрішньої легенди аверса, наявністю крапок і кружків у закінченнях хвоста та гриви лева. Значна кількість варіантів цього типу об'єднується за надзвичайно малою висотою літер внутрішньої легенди аверса — 2,0—1,5 мм — і шестипроменевою зіркою між словами реверса. Але найрізкіші зміни фіксуються у монет останньої групи III. Значно збільшуються літери внутрішньої легенди аверса: від 2,5—3,0 мм до 5,0 мм. Літери N і S часто карбовані дзеркально. На початку карбування монет III групи літера N часто має вигляд П. Центральна перлина на короні — великих розмірів, часто нерівно розташована на осі корони, перлина на всіх варіантах, крім першого, заходить за обвідне коло. Характерною ознакою типу слугує і 4-пелюсткова квітка між словами аверса. На реверсі у лева великі лапи з довгими гострими пазурами, що заходять на обвідне коло. Перехід від II до III типу пов'язується з монетною реформою 1405—1407 рр., коли були суттєво знижені якість та вага празьких грошів.

Нові корективи в типологію і хронологію празьких грошів Вацлава IV запропонувала Я. Гаскова, взявши за основу зміни в зображеннях і деталях корони (Hásková 1976). На жаль, в українських знахідках вони часто затерті і не читаються.

До проблеми типології і хронології празьких грошів звертаються і сучасні чеські науковці. Зокрема виділяється вісім типів карбування цього короля двох періодів: 1378—1408 рр. (I—VI типи) і 1408—1419 рр. (VII—VIII типи) (Michl 2003). В основу цієї типології покладено зміни в зображенні лева, зокрема, «тендітного»

в I період і «широкого» в II період. Дослідник порівнює свою систематику з типологією С. Веселого і Я. Гаскової та виділив нові варіанти. Він звернув увагу на недостатню аргументацію щодо зміни в типах празьких грошів 1384 р.

Нову хронологію і типологію празьких грошів Вацлава IV запропоновано на основі аналізу скарбів, метрологічних показників монет із застосуванням методів точних наук та даних писемних джерел (Hána 2003).

Застосування основних розробок чеських дослідників у датуванні східноєвропейських знахідок празьких грошів Вацлава IV розпочала ще в 1960-ті рр. Н.О. Соболева (Соболева 1965), що підняло на новий рівень якість дослідження монетних знахідок. Але й досі напрацювання чеських науковців мало використовуються українськими дослідниками, і в багатьох випадках вони широко датують такі знахідки XIV—XV ст.

Серед монет з іменем Вацлава IV визнаються гроші, карбовані після смерті короля в 1419 р., під час гуситських війн і міжусобиць, коли офіційне карбування празьких грошів припинилося. Їх виділяють серед останніх варіантів монет Вацлава IV, а також срібних і мідних монет з деталями, не властивими для монет цього короля. Не виключено, що такі монети є серед грошів, які вважаються фальшивими (Vesely 1966; Hána 2003, s. 32—35), і такі є в українських знахідках. Можливо, до таких монет належить «фальшивий»? гріш з житла XIV—XV ст. у Києві (Боровський, Калюк 1993, с. 37; Козубовський 1991, с. 4, № 11).

Монети Георгія Подебрада (1457—1471) і Владислава II (1471—1516), якими продовжилося карбування празьких грошів у Чехії після гуситських війн і міжусобиць 1419—1457 рр., в українських скарбах відомі зрідка, а в археологічному матеріалі взагалі не зафіксовані.

Визначення монети є важливим елементом у датуванні пам'ятки, але дає лише приблизний часовий орієнтир, раніше якого вона не могла потрапити до археологічного комплексу. Наприклад, у давньоруському Новгороді час від карбування до втрати іноземної монети становить від 8,5 до 182 років (Потин 1981, с. 86). Безумовно, для кожного періоду історії Східної Європи, кожного регіону і кожної групи монет такі часові виміри повинні суттєво різнитися. Загальні принципи нумізматичної хронології в археології дуже подібні для різних груп монет (Потин 1981, с. 86—88; Берга 1988, с. 61).

На території Галицько-Волинської держави, в межах сучасних Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Волинської областей, празькі

гроші першої половини XIV ст. є чи не єдиною категорією нумізматичних знахідок цього часу. Такі монети походять зі скарбів, культурних шарів, заповнення житлових і господарських споруд (Пастернак 1944, с. 97; Берест 2000, с. 271; Пивоваров 2002, с. 137—144; Грушевський 2004; Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131). Відомі вони і в тій частині сучасної Польщі, яка в XIV ст. входила до складу Галицько-Волинської держави (Kubiak 1998, s. 135, № 367; s. 218, № 627/II, s. 263, № 778). Археологічні знахідки та матеріал скарбів добре корелюються з писемними джерелами. Саме монети грошового номіналу згадуються в документах 1320 і 1339 рр., виданих від імені останніх галицько-волинських князів (Купчинський 2004, с. 161, 193).

Більшість монетних знахідок Вацлава II на західноукраїнських землях хронологічно не відповідають короткому часові їхнього випуску. В основному ці монети потрапили в Україну вже за Яна I Люксембурзького (1310—1346). Але вірогідність окремих випадків надходження монет Вацлава II в першому десятиріччі XIV ст. не виключається.

Празький гріш міг потрапити до Галицько-Волинської Русі з будь-якої європейської держави, де використовувалася чеська монета, насамперед, з польських земель. У найближчих сусідів празький гріш з'являється вже в перших десятиліттях XIV ст. Найдавніші повідомлення про використання празьких грошей датуються в Сілезії 1302—1308 рр., в Краківській землі та на Ополі — 1306 р., в Сандомирській землі — 1311 р., на Куявах — 1312 р., у Великопольщі — 1314 р. (Paszkiwicz 2001, s. 25).

Склад скарбів вказує на абсолютне переважання монет Яна I Люксембурзького в західноукраїнських знахідках, принаймні, до кінця 40-х рр. XIV ст. (Soboleva 1970, s. 200, № 51; Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131). Напевно, такі монети становили більшість і на початку другої половини XIV ст.

Значну кількість серед знахідок становлять обрізані по колу празькі гроші, які фіксуються не тільки в скарбах, але й археологічних комплексах. Незначна кількість таких грошів трапилася в скарбах разом з руськими грошиками, карбованими у Львові в другій половині XIV ст., що дає дослідникам можливість пов'язувати ці події (Bagieński 1983; Mękiski 1984; Крижанівський 2007, с. 129—137).

Скарби з обрізаними празькими грошами датуються монетами Карла I 1346—1349 рр. (Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131) або ж взагалі не містять його монет (Грушевський

2004). До цього часу, вірогідно, відноситься надходження окремих празьких грошів Яна I Люксембурзького на Поділля (Пульний Мукарів).

Монети Яна I Люксембурзького та Карла I є в одному археологічному комплексі в с. Зелена Липа на Буковині, що може вказувати на датування цього шару пам'ятки серединою XIV ст. Це підтверджується і іншими монетними знахідками, зокрема наслідуванням золотоординського пула з двоголовим орлом (Пивоваров 2002, с. 78—95). Надзвичайно привабливим видається датування самого процесу і, відповідно, потрапляння таких монет до певних археологічних комплексів 40—50-ми рр. XIV ст. Це не виключає окремих випадків обрізування чеської монети і в пізніші часи, але археологічний та скарбовий матеріал вказує на розповсюдженість цього явища наприкінці першої половини XIV ст.

Отже, на західноукраїнських землях обіг празьких грошів Вацлава II і Яна I Люксембурзького співпадає з часом існування Галицько-Волинської держави. Відповідно, таким часом датується і більшість окремих знахідок таких монет на цій території. Трохи пізнішим часом, 40—50-ми, можливо, 30-ми рр. XIV ст., датуються знахідки обрізаних празьких грошів. Тут певним хронологічним репером може слугувати відсутність цілих (необрізаних) монет Карла I, які трапляються в скарбах разом з монетами Вацлава IV. В Україну, за межі західноукраїнських земель, чеська монета почала регулярно надходити значно пізніше, хоча не виключені окремі випадки потрапляння монети першої половини XIV ст. в інші регіони України.

Гріш Яна I Люксембурзького виявлено в кочівницькому похованні біля с. Градешка Одеської обл. Його інтерпретують як слід грабіжників могили — угорських солдатів (Добролюбський 1986, с. 76—77).

З надходженням празьких грошів міжнародним шляхом чи одним з його відгалужень до Кафи в середині XIV ст. може пов'язуватися скарб з Торговиці, де, крім 167 золотоординських монет від Токти (1291—1311) до Навруза (1359—1360), було і шість празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького та Карла I (Soboleva 1970, s. 200, № 8), мабуть, перших груп карбування.

Карбування якісної монети у Львові за всіх польських володарів XIV ст. певною мірою задовольнило галицькі ринки монетою. Це може бути одним із пояснень надзвичайно малої кількості змішаних знахідок руських грошиків і празьких грошів. Скарб з Бобулинців біля Чорткова з руськими грошиками Казимира IV, Владислава

Опольського і Людовіка Угорського та обрізаними празькими грошами Яна I Люксембурзького і Карла I (Крижанівський 2007, с. 136), певно, увібрав старий монетний запас празьких грошів і не є показником реального стану грошового ринку.

Накопичена протягом першої половини XIV ст. значна маса чеського срібла в Галицько-Волинській державі слугувала не тільки власним потребам і пізніше, після входження Галичини до складу Польського королівства. Напевно, вона лишалася певним резервом і значним постачальником цього монетарного металу на інші українські землі протягом тривалого часу.

В інших регіонах України знахідки монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького є наслідком випадковості або надходження їх з інших територій у пізніші часи (XIV—XVII ст.) з різними групами монет, себто велика вірогідність вторинного потрапляння таких монет до певних археологічних комплексів.

Зафіксовано кілька повідомлень про знахідки, датовані монетами Карла I (Soboleva 1970, s. 198, № 4; s. 200, № 6, № 9). Вони можуть пов'язуватися з грошовим обігом Волині за Любарта (1340—1383).

У 60—70-х рр. провадилися дуже значні монетні емісії ханів Мамаєвої Орди Абдуллаха (1362—1369) і Мухаммеда Буляка (1370—1380). У найбільших феодальних центрах — Києві, Новгороді-Сіверському, Смотричі — випускали власні монети. Така монета сама стає датуючим матеріалом для знахідок празьких грошів і відповідних археологічних комплексів.

Монетарне срібло Карла I потрапляє і до Центральної України, але ще не стає тут головним засобом обігу. Подібна ситуація фіксується в Литві. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що у литовські землі гроші Карла I надходили після 1405 р., а окремого ввозу монет Карла I, певно, не було (Смильгявичюс 2000; Smilgevičius 2001, s. 138).

Празькі гроші є в добре датованому Борщівському скарбі 1948 р., виявленому під час прокладання магістралі біля мосту через р. Трубіж на Переяславщині. Скарб складався зі 113 монет та двох фрагментів розламаної навпіл новгородської гривні з «горбатою» спинкою вагою 101,01 і 90,92 г. 3-поміж монет абсолютну більшість становлять дірхеми Золотої Орди та їхні наслідування від Токти (1291—1312) до Тохтамиша (1380—1399). Наймолодші — монети Буляка 782 р. х. (1380/1381) та два дірхеми Тохтамиша самого початку 80-х рр.: один 781 р. х. (1379/1380), інший? У скарбі також були монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) та

Новгород-Сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380—1393), литовська монета типу «спис з хрестом — печать».

Чехія представлена трьома празькими грошами: одним Яна I Люксембурзького і двома Карла I. Гріш Яна I Люксембурзького, 958 проби, обрізаний по колу до діаметра 18,2 мм і ваги 1,42 г. На аверсі читаються два кружки між словами внутрішньої легенди. Гріш Карла I, 900 проби, обрізаний по колу до діаметра 17,0 мм і ваги 1,25 г. Між словами легенди один кружок: «KAROLUS ° PRIMUS». Зовсім стертий фрагмент монети 800 проби — 1/4 празького гроша — має діаметр 13,7 мм і вагу 0,69 г, на аверсі читається лише кілька літер від імені короля Карла I (Зразюк, Хромов 2007).

Вага грошів наближається до золотоординських та київських монет, а також фрагментованих празьких грошів з литовських знахідок (0,122 г, 0,45 г і 0,6—0,8 г), які за метрологічними показниками можуть співвідноситися з найдавнішими литовськими монетами (Remecas 2003, s. 57, 71, 103). Можливо ця знахідка датує початок надходження чеської монети до Центральної України новим шляхом, через Литву (Сиверс 1922, с. 6), або волинські землі Любарта, де фіксуються монети Карла I.

Знахідки обрізаних празьких грошів за литовським і галицьким зразком вказують на можливість отримання європейського срібла князями Південної Русі на початку останньої чверті XIV ст. і з Литви, і з Галичини.

Але празькі гроші відсутні у величезному Сосницькому скарбі, як і в багатьох інших скарбах Центральної України останніх десятиріч XIV ст. (Kotlar 1975, s. 26, № 18; Kozubowski 1994, s. 137—139), що свідчить про нерегулярність, епізодичність використання тут чеської монети в той час. Тож датування археологічних комплексів Центральної та Лівобережної України за монетами Карла I потребує обережного ставлення. До цього спонукає і значний відсоток монет Карла I в тезавраціях XV ст.

Використання типології і хронології для празьких грошів тривалого правління Вацлава IV (1378—1419) для монетного матеріалу із східноєвропейських скарбів показало, що тут домінують празькі гроші, карбовані після 1405—1407 рр. (Соболева 1967, с. 59). Про це свідчать і доступні знахідки останніх десятиріч (Козубовський 1991, с. 3, № 10; с. 4, № 11; с. 6, № 19; с. 10, № 26; Виноградська 2004, с. 278).

Першою половиною — серединою XV ст. датується більшість скарбів, які, крім празьких грошів Вацлава IV, містять литовські монети типу

«колюмни» — «спис з хрестом» або польські, золотоординські чи гірейські (Kotlar 1975 s. 39—48, №№ 92, 115, 119, 132, 137, 140, 141, 144, 147). Комплекси з празькими грошами і литовськими денаріями відомі і в археологічному матеріалі Києва (Харламов 1985, с. 112—113; Козубовський 1991, с. 4, № 11). Про масове використання празьких грошів Вацлава IV протягом XV ст. свідчать і писемні джерела (Котляр 1981, с. 28—31).

Поділ українських земель між Польським королівством і Великим князівством Литовським протягом XV ст., певно, впливав і на динаміку обігу празького гроша. У польських знахідках фіксується незначна кількість наймолодших монет Вацлава IV, в литовських, навпаки, такі монети абсолютно переважають (Piniński 1987, s. 41—42).

Але протягом першої половини XV ст. більшість празьких грошів було вилучено з обігу через стирання та осідання в скарбах. В останній чверті XV ст. ця монета перестає бути домінуючою обіговою одиницею. В скарбах, датованих за золотоординськими чи гірейськими монетами останніми десятиріччями XV ст., празькі гроші становлять дуже незначний відсоток (Kotlar 1975, s. 45, № 127; s. 36, № 11). Дуже мало їх у скарбах з польськими та литовськими монетами Яна Ольбрахта (1492—1501) та Олександра Ягеллона (1501—1506), які становлять більшість українських знахідок початку XVI ст.

Фіксується надзвичайна потертість більшої поодиноких знахідок грошів Вацлава IV, що свідчить про інтенсивне їхнє використання в обігу. В містах і торговельних центрах обіг був незрівнянно динамічніший, монети витиралися і втрачали значний відсоток ваги. Натомість на сільських поселеннях, при монастирях празькі гроші могли зберігатися дуже довго після їх вилучення з обігу.

Окрему групу становлять празькі гроші з німецькими контрамарками. Як правило, контрамарковані монети наявні в комплексах, датованих серединою — другою половиною XV ст. Більшість контрамарок на празьких грошах з українських земель належить містам Ульм, Аугсбург і Регенсбург (Soboleva 1970, №№ 143—145; Козубовський 1999, с. 155).

Під час та після гуситських війн чеська монета, яка оберталася в Німеччині, частково задовольняла потреби і Східної Європи.

В археологічних комплексах практично невідомі знахідки празьких грошів, карбованих після гуситських війн. Це обумовлено незначним використанням таких монет і дуже малою кількістю вцілілих об'єктів і культурних

шарів кінця XV—XVI ст., хоча в українських скарбах XVI—XVII ст. є окремі празькі гроші. В таких знахідках значно збільшується елемент випадковості, можливості потрапити з інших міст чи шарів унаслідок перекопів, що значно обмежує їх використання як датуючого матеріалу. Прикладом цього можуть бути три дуже стерті празькі гроші з заповнення будівлі XVII ст. в урочищах Гончарі-Кожум'яки в Києві під Замковою горою (Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 264). Монети могли потрапити до комплексу з перекопів, унаслідок зсуву чи змиву з Замкової гори. В тако-

му випадку, навпаки, керамічний матеріал та стратиграфія слугують датуючими ознаками.

Таким чином, комплексний аналіз складу скарбів, археологічних знахідок, писемних джерел, метрологічні параметри монет дозволяють окреслювати хронологічні межі використання певних груп чеської монети в Україні, що значно розширює можливості її використання в якості датуючого джерела. Та все ж якісне датування українських старожитностей за знахідками празьких грошів можливе за умови врахування регіональних особливостей використання чеської монети.

- Бектинеев Ш.И.* Пражский грош в денежном обращении Великого княжества Литовского (XIV в.) // Древности Литвы и Белоруссии. — Вильнюс, 1988. — С. 130—134.
- Беляева С.О.* Про основні принципи датування південно-руських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. // Археологія. — 1979. — 31. — С. 36—45.
- Берга Т.М.* Монеты в археологических памятниках Латвии IX—XI вв. — Рига, 1988.
- Берест А.* Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2000. — 5. — С. 267—290.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П.* Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.
- Виногородська Л.І.* Дослідження зброярні XV ст. у Брацлаві Вінницької області // Відлуння віків. — К., 2004. — 1. — С. 274—278.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV.
- Грушевський М.С.* Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М.С. Твори в 50-ти тт. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 361—366.
- Добролюбовский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.
- Зразюк З.О., Хромов К.К.* Скарб монет XIV ст., знайдений біля с. Борщів Баришівського району Київської обл. // Національний музей історії України — скарбниця історичних пам'яток народу. — К., 2007. — С. 85—95.
- Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 104—133.
- Козубовський Г.А.* Находки монет 14—15 вв. на территории Киева. — К., 1991.
- Козубовський Г.А.* Клад пражских грошей с контрамарками из Киева // Stratum plus. — 1999. — 6. — С. 153—156.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 238—270.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
- Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981.
- Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV—XV ст. — Львів, 2007.
- Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004.
- Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В.* Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. (методичні рекомендації). — К., 1994.
- Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. — Краків; Львів, 1944.
- Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002.
- Потин В.М.* Нумізматическая хронология и дендрохронология (по материалам новгородских раскопок) // ТГЭ. — 1981. — 21. — С. 76—119.
- Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. 1. — С. 619—636.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
- Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // НиС. — К., 1965. — 2. — С. 121—134.

- Сиверс А.А. Топография кладов с пражскими грошами. — Пг., 1922.
- Смильгевичус В. Пражские гроши Карла I в кладках Литвы // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. докл. и сообщений. — М., 2000. — С. 96—97.
- Соболева Н.А. Клад пражских грошей из с. Чайки Киевской области // НиС. — К., 1965. — 2. — С. 206—210.
- Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV—XV вв. // Вестник МГУ. — 1967. — № 2. — С. 49—67.
- Соболева Н.А. Обращение пражского гроша в Центральной Европе // Славяно-германские культурные связи и отношения. — М., 1969. — С. 72—76.
- Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 106—120.
- Чміль Л.В., Оногда О.В. До питання про технологію виробництва кївської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — 14. — С. 104—133.
- Шабуньдо Ф.М. Кондомініум в українських землях XIV століття // ЗНТШ. — 2006. — Т. CCLI. — С. 7—22.
- Bagieński W. Obcięte grosze czeskie na Rusi Czerwonej // BN. — 1983. — № 3. — S. 47—50.
- Castelin K. O chronologii pražských grošů Jana Lucemburskeho // NSb. — 1960. — № 6. — S. 129—167.
- Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków srednich // WNA. — 1921. — XIX. — S. 55—106.
- Hána J. Pražké groše Václava IV z let 1378—1419. — Plzen, 2003.
- Hásková J. Příspěvek k chronologii pražských grošů Vaclava IV z let 1378 až 1419. Diskusni poznámka // NSb. — 1976. — 14. — S. 15—26.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVIII w. na obszarze Ukrainkiej SSR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1975.
- Kozubowski G. Monety kšęstwa kijowskiego w XIV w. // WN. — 1994. — XXXVIII. — Z. 3—4 (145—150). — S. 121—140.
- Kubiak S. Znaleziska monet z lat 1145—1500 na obszarze Polski: Inwentarz. — Poznań, 1998.
- Mękicki J. Jeszcze o obciętych monetach // BN. — 1984. — № 3—4 (191—192). — S. 48—50.
- Michl J. Úvaha o chronologii pražských grošů Václava IV // NL. — 2003. — R.VLVIII. — S. 1—13.
- Pánek I. Stopa mincovni reformy Jana Lucemburského // NL. — 1973. — 28. — S. 33—45.
- Paszkievicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // WN. — 2001. — R. XLV. — Z. 1(171). — S. 23—44.
- Piniński J. Jeszcze o reforme monetarnej Karla IV // WN. — 1970. — XIV. — Z. 24(25). — S. 225—232.
- Piniński J. Grosze czeskie: obieg na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego — podobieństwa i różnice // Pieniadz i mennictwo Wiekiego Księstwa Litewskiego. — Białystok, 1987.
- Pinta V. Studie o chronologie pražských grošů Karla IV z let 1346—1378 // NL. — 1971. — 26. — S. 71—80.
- Pinta V., Kovanic P. Příspěvek k metrologii pražských grošů // NL. — 2000. — R. LV (5—6). — S. 142—148.
- Remecas E. Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). — Vilnius, 2003.
- Smilgevičius V. Labanoro Lobio Prahos grašiai Lietuvos muziejų rinkiniuose // AL. — 2001. — № 2. — S. 119—143.
- Soboлева N.A. Nález pražských grošů na ůzemi SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Ser. A. — 1970. — XXIV. — № 3/4. — S. 189—243.
- Vesely S. Nález v Jarošově nad Nežarkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // NSb. — 1964. — VIII. — S. 19—46.
- Vesely S. K otázce ražby grašů Václava IV. po roce 1419 // NL. — 1966. — 21. — Z. 3—4. — S. 157—161.
- Vesely S. Pražské groše Karla IV // NSb. — 1968. — X. — S. 123—138.

Надійшла 18.03.2009

Г.А. Козубовский

ПРАЖСКИЕ ГРОШИ ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ УКРАИНЫ

Рассмотрены находки пражских грошей XIV—XV вв. в разных регионах Украины. На территории Галицко-Волынской Руси, украинских земель Золотой Орды, Великого княжества Литовского, польского королевства и отдельных княжеств Руси-Украины они представлены разными группами монет.

Согласно письменным источникам, находкам в кладках и на археологических памятниках в Галицко-Волынское княжество пражские гроши Вацлава II (1300—1305) и Яна I Люксембургского (1310—1346) поступают уже в первые десятилетия XIV в. К 1330—1350 гг. относится большинство находок обрезанных монет. Пражские гроши Карла I (1346—1378) были в обращении на Волыни и в Галиции во второй половине XIV в. Гроши XIV в. найдены и в Поднепровье, но они очень редки в кладках, датированных 1360—1380 гг.

В XV в. пражские гроши Вацлава IV (1378—1419) абсолютно доминируют в денежном обращении украинских земель Великого княжества Литовского. Большинство находок датируется временем после 1405—1407 гг. (согласно типологии С. Веселого). Обращение грошей начала XV в. было очень длительным, но все же ограниченным во времени. Верхние границы их обращения определяются серединой — второй половиной XV в. по джучидским,

польским, литовским и гирейским монетам. Анализ монетных находок из археологических памятников и кладов позволяет установить периоды наиболее интенсивного обращения чешских грошей. Топография находок, их типы, вес и качество может помочь более точно датировать культурные слои и археологические памятники.

H.A. Kozubowskyj

THE PRAGUE GROSCHEN FROM THE ARCHEOLOGICAL SITES OF UKRAINE.

Finds of Prague groschen from the 14th c. to the 15th c. in various regions of Ukraine are discussed. They are represented by diverse groups of coins on the territory of Halych-Volyn Rus, the Ukrainian lands of the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish Kingdom, and several principalities of Rus-Ukraine.

According to written sources, finds in hoards and at archaeological sites, the Prague groschen of Wenceslaus II (1300—1305) and John I Count of Luxemburg (1310—1346) arrived to Halych-Volyn principality already in the first decades of the 14th c. Most of the finds of cut groschen date from the 1330-s to the 1350-s. The Prague groschen of Charles IV (1346—1378) circulated on the territory of Volyn and Halych in the second half of the 14th c. Groschen of the 14th c. were also found in the Dnipro River region, but they are very rare in hoards dated from the 1360-s to the 1380-s.

The Prague groschen of Wenceslaus IV (1378—1419) absolutely dominated in money circulation in Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the 15th c. Most of finds are dated by the period after 1405—1407, according the typology of S. Veselyj. The circulation of the Prague groschen of the early 15th c. lasted for very long, though limited time. The upper time limits of their circulation are determined to up to the middle/the second half of the 15th c. judged by Guchid, Polish, Lithuanian, and Girayan coins. The analysis of coin finds at the archeological monuments and hoards allows the author to determine the periods of most intensive circulation of Czech coins. Topography of finds, their typology, weight and quality can help to date cultural layers and archeological monuments more precisely.